

ПРАВОВІ І МАТЕРІАЛЬНІ ОСНОВИ СОЦІАЛЬНИХ ЗМІН В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ В УМОВАХ АГРАРНОЇ РЕФОРМИ 1906 – 1917 рр.

Проаналізовано зміни правового статусу українського селянства, процеси матеріальної диференціації, розвиток добробуту та демографічні зміни в українському селі в умовах столипінської аграрної реформи.

***Ключові слова:** соціальні зміни, правовий статус, матеріальна диференціація, добробут, демографічні процеси, аграрна реформа.*

У соціально-економічному і політичному житті України на початку ХХ ст. відбулися доленосні зміни: перехід від приватного, індивідуального господарювання до колективного і знову повернення до початкового стану в нових історичних умовах. Сьогодні Україна переживає труднощі переходу до ринкової економіки, і тому не випадковим є посилення інтересу до історичного досвіду початку ХХ ст. Реформування земельних відносин сьогодні стикається з рядом проблем, тому важливого значення набуває не лише критична оцінка різних соціально-економічних та політичних аспектів столипінської аграрної реформи, а й висвітлення її впливу на розвиток соціальних аспектів життя селянства, а саме, показників добробуту, зміну статусних ознак та розшарування населення, демографічні характеристики тощо.

Автор зробив спробу визначити сутність змін правового статусу селян в умовах аграрних реформ названого періоду, узагальнити вияв процесів майнової і соціальної диференціації селян як наслідок аграрного реформування. В статті обґрунтовано і відстежено зв'язок між змінами в общинному землеволодінні, виділенням селян на хутори та відруби і розвитком селянського добробуту, проаналізовано ефективність агроекономічної допомоги імперського уряду в умовах реформ, модернізаційні процеси в інфраструктурі села, встановлено сутність виявів причинно-наслідкового зв'язку між процесами реформування і демографічними змінами в українському селі.

На початку ХХ ст. російське законодавство залишалось становим і майже не відповідало умовам капіталістичного розвитку Російської імперії. Однак зміни в економіці, революційні події 1905 – 1907 рр. зумовили необхідність розроблення й прийняття законодавчих актів, які вносили деякі зміни у правове становище або всіх підданих Російської імперії, або її окремих станів. Серед нових законодавчих актів, що стосувалися усіх станів, одним з перших став царський Маніфест від 17 жовтня 1905 р. «Про удосконалення державного порядку». Він проголошував «дарування» населенню непорушних основ «цивільної свободи на засадах справжньої недоторканності особи, свободи совісті, слова, зборів, спілок». Засади цивільної свободи подальше законодавче закріплення дістали в «Основних державних законах Російської імперії» в

редакції від 23 квітня 1906 р., де в главі VIII «Про права та обов'язки російських підданих» і визначався зміст цих прав. На початку ХХ ст. складна внутрішньополітична і економічна ситуація примусила урядові кола прийняти низку правових актів, які вносили досить помітні зміни в правове становище численного стану – сільських обивателів. Так, 12 березня 1903 р. для більшої частини селянства Російської імперії скасовувалася кругова порука, що існувала для забезпечення регулярного надходження викупних платежів, казенних і мирських зборів. 4 липня 1904 р. був опублікований закон, який надавав селянам право переселитися з європейської частини Росії до незаселених районів Сибіру. Маніфест від 11 серпня 1904 р. остаточно затвердив заборону тілесних покарань селян, які раніше застосовувалися за вироками волосних і сільських сходів. Царським Маніфестом від 3 листопада 1905 р. викупні платежі з селян підлягали зменшенню наполовину. Однак революційні події 1905 р. примусили царський уряд повністю заборонити викупні платежі з 1 січня 1907 р. А імператорський Маніфест від 5 жовтня 1906 р. «Про скасування деяких обмежень у правах сільських обивателів і осіб інших колишніх податних станів» проголосив зрівняння селян у правовому відношенні з іншими станами. У цьому Маніфесті, зокрема, зазначалося: «Великі перетворення 19 лютого 1861 р., залучивши мільйони сільських обивателів до загальногромадянського життя, поклали початок поступовому зрівнянню селян у правах з рештою населення імперії». Маніфест надавав селянам (за винятком «іногородців») «однакові щодо державної служби права відповідно до таких прав осіб дворянського стану, із скасуванням усіх особливих переваг на заміщення, за визначенням уряду деяких посад залежно від станового походження» [1].

Доленосне значення для Росії мала запропонована Столипіним аграрна реформа. Указ від 9 листопада 1906 р. започаткував процес реформування земельних відносин, ліквідувавши насильницьке прикріплення селян до общини і раз і назавжди знищивши закріпачення особи, несумісне з «поняттям про свободу людини і людської праці» [2, с. 52, 253]. Але, щоб селянин остаточно відчув себе вільним, йому, підкреслював Столипін, слід надати можливість «укріпити за собою плоди праць своїх і надати їх в невід'ємну власність» [3]. В Україні аграрна реформа П. А. Столипіна набула широкого розмаху. Так, якщо в 40 губерніях європейської частини Росії на 1 січня 1916 р. з общин вийшло майже 24% господарів, то у Південній Україні – 34,2%, а в Правобережній Україні – 50,7%. [4, с. 212]. Для практичної реалізації положень указу засновувалися повітові і губернські землевпорядні комісії на чолі з Центральним землевпорядним комітетом.

У світлі досліджуваної нами проблеми для розуміння столипінської ідеї звільнення «формуючої особи» суттєве значення мав законопроект «Про недоторканність особи, житла і таємниці кореспонденції» [5, с. 108], який, з одного боку, чітко визначав коло прав і свобод особи, а з іншого – не менш чітко передбачав її обов'язки. Згідно цього законопроекту ніхто не міг бути покараний інакше, «як у порядку, законом визначеному»; або ж судимий «інакше, як тим судом, якому за законом підвідомче осудне в провинне діяння».

У цілому ряді землевпоряджувальних проектів і особливо базовому з них – «Наказі землевпоряджувальним комісіям»[6] визначалася програма першочергових засобів уряду по сприянню селянам в поліпшенні умов землеволодіння і порядку землекористування. Ставилося завдання створити на малозаселених землях ефективно приватне селянське землеволодіння, яке б дозволило поступово змінити суспільний менталітет селянської свідомості, сприяти свідомому вибору між традиційними і новими системами землеробства та господарювання. Велике значення надавалося фінансовій підтримці усієї переселенської справи. З цією метою цілий ряд проектів передбачали умови надання коштів для загальнокорисних потреб переселенців, видачу пільгових позик на сільськогосподарське поліпшення, а також пільгові позики і допомогу при землеустрої [7]. При наданні позик діяв диференційований підхід залежно від важкодоступності місцевості та загальнодержавних планів заселення придатних до переселення земель - не лише на перенесення будівель та меліорацію, але й на обладнання та покращення господарства. Зокрема, селянам, які вийшли на хутори та відруби, видавалися позики на придбання сільськогосподарського реманенту, насіння, вогнетривке будівництво, розвиток кустарної промисловості тощо. Однак усі позики видавали у розмірі до 150 крб. [8, с. 267]. Безкоштовна допомога надавалася лише у випадку «показового чи суспільно-корисного значення вироблених господарських покращень».

В ході здійснення намічених законодавчими актами 1906 р. змін правового статусу селянства у відповідності з вимогами ринкового господарства з'явилась необхідність вдосконалити ухвалені раніше юридичні норми, що гальмували економічний прогрес. З цією метою III Державна дума розглянула законопроект «Про деякі зміни і доповнення окремих постанов щодо селянського землеволодіння», який 14 червня 1910 р. після підписання царем набрав силу закону. Він уже в примусовому порядку визнавав індивідуальними власниками усіх домогосподарів тих общин, де відбувся перерозподіл з часів переходу їх на викуп. Проти общини спрямовувався і закон «Про землеустрій» від 29 травня 1911 р. [9, с. 256, 391 - 427].

Характерно, що розвиток юридичної бази створення індивідуальних селянських господарств (у тому числі і з допомогою переселення сотень тисяч селянських родин на казенні землі окраїн імперії) продовжувався і після загибелі прем'єр-міністра П. Столипіна. Важливе значення у цьому відношенні влада відводила закону від 3 червня 1912 р. «Про розширення прав успадкування по закону особами жіночої статі і заповіту родових маєтків». Цим державним актом майнові права жінок з числа не привілейованих станів суттєво розширились, а у відношенні успадкування майна по закону прирівнювались до прав осіб чоловічої статі. Зазнало змін і спадкове право. Так, вже згаданим законом від 3 червня 1912 р. розширювалися права жінок-спадкоємиць. Закон, зокрема, зрівняв дочок із синами у спадкуванні рухомого й нерухомого майна [10, с. 574].

Аналіз джерел свідчить, що уряд П.А. Столипіна прикладав чималі організаційні зусилля до того, щоб особа, досягнувши повноліття, була освіченою. Від цього, без перебільшення, залежав успіх реформ. За 1907 – 1911

рр. асигнування на початкову школу зросли в 4 рази – з 9 млн. до 35,9 млн. рублів. На підставі закону від 22 червня 1909 р. виникає спеціальний шкільний будівельний фонд, який надавав пільгові кредити для будівництва шкіл [11]. Разом з тим заохочувалася приватна ініціатива. Були підготовлені «Правила про приватні навчальні заклади, класи і курси Міністерства народної освіти» [12]. Але характерною для столипінської програми реформування школи була і політика русифікації, заборони використання рідної мови в усіх навчальних і культурних закладах. У 1910 – 1911 рр. за наказом уряду закривалися українські культурні товариства та видавництва, заборонялося читання лекцій українською мовою, створення будь-яких неросійських клубів. За постановою VII дворянського з'їзду в Москві впроваджено виключно російськомовну освіту й неприпустимість вживання інших мов у школах Росії.

Зміни правового статусу селянства неминуче призвели до розвитку процесів майнового розшарування і соціальної диференціації. Перетворення в Росії середньовічної колективістської системи праці селян на індивідуальну (фермерську) характеризувалось багатьма труднощами. В 1905 р. 9,5 млн. селянських господарств об'єднувались в громадах, а 2,8 млн. перебували у спадковому володінні. В період від згаданого року до 1917 р. близько 2,5 млн. з них вийшли з громад. Відомий західний дослідник радянської історії Роберт Конквест стверджував, що ферми створювалися в різних регіонах держави, але найактивніше цей процес відбувався в Україні. Джерела 1915 р. доводять наявність 75 тис. ферм (які мали свої власні невеличкі сільця). Вони одразу ж продемонстрували свої можливості у значному поліпшенні сільськогосподарської продукції [13]. К.О. Кривошеїн у своїх мемуарах дав таку оцінку аграрному реформуванню: «До 01.01.1916 р. майже 2,5 млн. домогосподарів укріпили свої наділи, ще майже 1 млн. чекали своєї черги, а землеустроєм у складі общини були охоплені площі: у 1907 році – 132,5 тис. дес.; у 1911 – 2,9 млн. дес.; у 1914 – 3,9 млн. дес. Селянський банк продав з 1907 по 1915 рік близько 4,2 млн. дес. землі, що стало можливим завдяки виділенню позик, загальна сума яких перевищувала за той же період 1 млрд. рублів. Чи варто говорити, що ці величезні на ті часи гроші і були тими самими кредитами, які могли бути непоміченими лише сліпцем або людиною, що свідомо спотворювала справжнє становище справ...» [14]. Більшість селянських господарств мали наділи до 5 десятин – 44%, а великі наділи складали лише 16% за кількістю господарств, але вони були більш численні і в середньому мали понад 15 десятин на дворі. Данні різних джерел переконують, що заможних господарств в Україні нараховувалось менше порівняно з іншими регіонами імперії. В Центрально-Чорноземній області їхня частка становила 20,3 %, індустріальному – 24,5, на Уралі – 78,4, Білорусії – 28,5, Литві – 77, Балтійському – 97,8 [15, с. 350–600]. Наприклад, за даними Слов'яносербської земської управи Катеринославської губернії можна дати аналіз розмірів селянських відрубних наділів. За планом розверстання с. Городище 1910 р. найменший наділ становив 4 дес., найбільший – 57 дес. З 49 виділених наділів 35 мають розміри від 4 – до 10 дес. і лише 4 наділи – більше 15 дес. План розверстання відрубних ділянок с. Жовтого Слов'яносербського повіту за 1913

р. також свідчить про впевнену перевагу малоземельних і середняцьких господарств після землевпорядкування: з 69 господарів 60 отримали від 4 до 10 дес. Дані розверстання відрубних наділів с. Вергунки того ж повіту за 1911р. також підтверджують цю тезу: з 49 селян-відрубників 44 отримали наділи по 4 дес. [16]. Якщо проаналізувати середню кількість десятин, які знаходились у приватній власності селян по губерніях, можна дійти таких висновків:

Таблиця 1.
Кількість землі у приватній власності селян (середній показник) [17].

	Листопад 1908 р.
Херсонська губ.	7,1 дес.
Катеринославська	7,15 дес.
Таврійська	13,5 дес.
Київська	4,66 дес.
Харківська	6,36 дес.
Бесарабська	11,05 дес.
Полтавська	7,21 дес.

Данні таблиці свідчать, що реформа надала можливість поповнити кількість середняцьких господарств (6 – 15 дес.) у більшості регіонів України.

Вивчення й аналіз джерел доводить, що під прикриттям общини на селі відбувалось глибоке майнове і соціальне розшарування. Як свідчив сучасник І.Клінген: «Більш вправні, сильні й пронирливі мужики з оголошенням волі досить швидко досягли значного добробуту й далеко випередили менш щасливих співсільчан. Володіючи значними ділянками власної землі, ведучи своє власне господарство незалежно від общини, ці глитаї, проте, навіть не думають із неї виділятися. Вони добре розуміють, що виходячи з общини, вони втрачають разом із тим право голосу на сході, могутньої зброї для задоволення власних інтересів, а тому випадки виділення з общини дуже рідкі» [18, с. 121]. Коли б община була нав'язана селянству, чужою, ворожою йому організацією, то вона б швидко і повсюдно розпалась. Найбідніші прошарки сільського населення дійсно не мали можливості розірвати тісний зв'язок з громадою. Між тим, за підрахунками В.С.Майстренка, за час проведення столипінської аграрної реформи з общини вийшло майже 100 тис. селянських дворів лише Харківської губернії, або 29,3% від їх загальної кількості [19, с. 65]. А це досить вагомий підсумок для реформування.

Аграрна реформа примножила можливості селян щодо придбання інвентарю. Так, до розверстання землі серед дрібних хуторян знаряддя мали близько 50 %, а після розподілу угідь їх ще більше обзавелось необхідним інвентарем. Отже дрібні хуторяни не відносились до селянської бідноти. Зовсім інша картина спостерігалася стосовно нижчих груп відрубників (до 3 дес.). Серед цієї групи селян до розверстання 59 % господарств не мали інвентарю. Після ж розверстання землі вони не тільки не обзавелися інвентарем, а, навпаки, кількість безінвентарних господарств значно збільшилася – до 68,7 %. Ці факти свідчили про те, що серед відрубників переважали найбідніші

прошарки населення. З іншого ж боку для певної частини з них розверстання землі слугувало можливістю вигідно продати свою ділянку.

Суттєвий вплив аграрна реформа справила на оренду землі. До землевпорядкування селянин орендував значні площі землі великої вартості. Після землевпорядкування кількість орендованих земель у різних регіонах держави зменшилась від 2 до 10 разів. Що ж до участі в орендних операціях хуторян та відрубників можна стверджувати, що більше нею користувалися відрубники (60,9 % проти 57 % хуторян). Проте здаванням землі в оренду найбільше користувалися хуторяни (40 % проти 23,4 % відрубників). Що ж до общинників, то вони мали найбільшу частку орендної землі – від 30 до 70 % залежно від її кількості: малоземельні общинники та середняки – майже 25 %, багатоземельні – близько 70%.

Характерним показником майнової та соціальної диференціації селян в період реформи став кошторис приватних господарств. Проведений аналіз розмірів прибутків і витрат хуторян, відрубників та членів сільської громади доводить, що хуторяни та відрубники мали більший грошовий прибуток ніж общинники (495 крб. проти 465 крб.). Однак і витрати на податки, купівлю землі, оренду, забудови у відрубників і хуторян були теж вищі (440 крб. проти 407 крб. у общинників). Та попри великі витрати розмір чистого прибутку цих груп майже не різнився (хуторяни, відрубники – 56 крб., общинники – 59 крб.) і це на першому етапі реформи. Безумовно, чистий прибуток безпосередньо залежав від кількості землі. Найбільший прибуток мали багатоземельні селяни (понад 20 дес.). Проте й малоземельні селяни мали хоч невеликий (близько 25 крб.) чистий прибуток [20, с.192].

Одна з головних перешкод на шляху економічного прогресу і зростання добробуту села полягала в низькій культурі землеробства і неписьменності переважної більшості виробників, звиклих працювати за загальним звичаєм. Для вирішення проблем підвищення добробуту селянства держава проводила низку заходів – від роз'яснювальної агрономічної допомоги та просвітницької діяльності до грошових допоміг і зниження податків. Спеціально для селян створювалися агропромислові служби, які організовували навчальні курси по скотарству і молочному виробництву, впровадженню прогресивних форм землекористування. Чільна увага приділялася і розвитку системи позашкільної сільськогосподарської освіти.

Для підтримки одноосібників - хуторян і надання їм допомоги в умовах нового господарювання існував спеціальний кредит від Департаменту державних земельних маєтностей. Він так і називався: «Допомога для поліпшення землеробства на одноосібних землеволодіннях». Видача коштів з цього фонду на інші потреби суворо заборонялась. Із директивної вказівки Головного управління землевпорядження та землеробства від 1909 р. дізнаємося, що для заохочення переходу селян на хутори і перенесення ними туди своїх житлових та господарських будівель хуторянам встановлювались пільгові правила відпуску будівельних матеріалів. Згідно з цими правилами будматеріали надавалися лише при виході на хутори [21, с. 184]. Дрібний кредит, позики для кооперації, продуктивної і споживчої, дослідні

сільськогосподарські станції, агрономічні школи, роз'їзні інструктори, склади знарядь, насіння, штучних добрив, роздача племінної худоби - все це швидко підвищувало продуктивність селянських полів.

Один з важливих показників селянського добробуту полягав у забезпеченості господарств тяглою силою та худобою. Основною тягловою силою у селянина на той час був кінь. Близько чверті домогосподарів використовували у цій якості волів, рідше – корів. Для більшої переконливості порівняємо динаміку поголів'я коней і великої рогатої худоби за десятиріччя століпінської реформи з таким же відрізком часу за попередній період. Якщо протягом 1897 – 1906 рр. на Полтавщині середня кількість коней становила 386 тис. голів, то у 1907– 1916 рр. – на 100 тис. більше (497 тис. голів). Подібна тенденція була характерна і для інших губерній. На Харківщині, наприклад, середня кількість поголів'я коней становила у дореформений період 389 тис., а в наступне десятиріччя – 497 тис.; у Чернігівській губернії відповідно: 579 тис. і 608 тис. Загалом по Лівобережжю кількість коней зростає з 451 тис. до 534 тис., або на 18,4 % [22]. Воли найбільшого поширення набули у Полтавській і Харківській губерніях, де їх нараховувалось у 1916 р. 344 392 голови, з яких 262097 (76,1 %) знаходились у розпорядженні селянських, а інші 23,9 % – поміщицьких господарств. Чернігівська губернія мала значно менше цих тварин – лише 40 519 голів. За даними про кількість власників худоби на Харківщині лідируючі позиції займав Старобільський повіт: на 1 січня 1910 р. тут нараховувалося коней – 57 700 голів, великої рогатої худоби – 152 000, овець – 149 000, свиней – 36 500 [23].

Селянський добробут визначався також наявністю та якістю будівель. Так, за даними бюджетного обстеження 101 господарства Старобільського повіту будівлі в структурі основного капіталу селянського господарства посідали перше місце: на них припадало 36,1 % всього капіталу, причому ця частка зростала у напрямку бідніших груп господарств. Середня вартість всіх будівель на одне господарство становила 435,4 крб., у тому числі 265,3 крб. – вартість хат (60,9 %), 13,8 крб. – промислових будівель (3,2 %) та 156,3 – інших надвірних будівель (35,9 %). Середня площа селянської хати дорівнювала 11,6 кв. сажнів (24,7 м²). На одну умовну душу чоловічої статі доводилось 2,7 кв. сажні (5,8 м²) [24, с. 8 - 118].

Поліпшенню добробуту селянства сприяли кооперативні форми господарської діяльності, насамперед споживчої кооперації. Її поява зумовлена значними зрушеннями в характері матеріального побуту широких споживчих верств. Відбувається перехід селянства від споконвічного способу самозабезпечення предметами повсякденного вжитку, тобто відмова від їх виготовлення власними силами і купівля за гроші. Цінові ринкові показники головних продуктів споживання у 1913 р. в Україні мали такий вигляд: жито – 90 коп. за пуд, пшениця – 1 крб. 15 коп., овес – 15 коп., борошно – 1 крб. 50 коп., картопля – 30 коп. за пуд, свинина – 6 крб. 50 коп., яловичина – 6 коп., риба – 5 крб. 50 коп., курка (жива) – 70 коп., яйце (сотня) – 2 коп. [25]. Здійснюючи доставку населенню необхідної продукції та обмежуючи

діяльність торгово-посередницьких структур, споживча кооперація досить ефективно сприяла зниженню цін на товари широкого вжитку. На 1910 р. у Київській губернії в 160 обстежених товариствах цукор, чай, мило, оселедці, гас коштували на 5 – 20 % дешевше, ніж у приватній торгівлі. За неповними даними, щорічно споживча кооперація Київщини заощаджувала населенню близько 500 тис. крб. Саме селянство започаткувало більшість кредитних товариств, намагаючись захистити свої права та полегшити своє існування. За даними кооперативного з'їзду Старобільського повіту Харківської губернії кількість селянських кредитних спілок у 1913 р. складала майже 30% від загальної кількості. На другому місці – духовенство (22%), а великі землевласники мають лише 4,5% спілок. До 1 січня 1913 р. у Старобільському повіті товариства об'єднували 32 785 самостійних селянських господарств, що складає 49% всіх господарств повіту [26]. Наприклад, за даними поштово – телеграфної державної кредитної каси Слов'яносербського повіту на 1916 р. із 500 вкладників каси 312 були селянами. [27].

Одним з найвагоміших показників добробуту суспільства в цілому чи окремої верстви населення безумовно можна вважати демографічні процеси. Залишки кріпосництва і демографічний бум другої половини XIX ст. викликали і в Україні велике аграрне перенаселення. Статистичні дослідження доводять, що на межі XIX – XX ст. народжуваність на території сучасної України була однією з найвищих у тогочасній Європі. Покоління батьків заміщувалося майже вдвічі більшим поколінням дітей. Природний приріст до 1914 р. в Україні у середньому на рік становив 1,7 – 1,8 %, а в деякі роки досягав навіть 2 – 2,9 %. Перед Першою світовою війною в Україні мешкало 35,2 млн. осіб, з них 28,4 млн. – у селах і 6,8 млн. (або 19,4 %) у містах. Це означає, що близько $\frac{3}{4}$ населення займалося сільським господарством.

Промова П.А. Столипіна у Державній Думі 10 травня 1907 р. яскраво характеризує демографічні зміни на селі: «Росія, панове, не вимирає; приріст її населення переважає приріст усіх інших країн світу, досягаючи на 1000 людей 15 чоловік на рік. Тобто, лише на 50 губерній європейської Росії 1625000 душ приросту на рік...» [28, с. 50]. Для підтвердження цих показників наведемо приклад щодо демографічних змін Лохвицького повіту Полтавської губернії. У 1897 на її території у 2320,5 квадратних верст (2640,9 км²) проживало 150,985 мешканців, або 57,2 на км², з них у селах - 142,074 (94,1%). Густота сільського населення дорівнювала 53,8 осіб на км². За 1897-1912 рік населення Лохвицького повіту зросло до 172, 613 (на 14,3 % зі швидкістю +0,90% на рік). І це у 2 рази менше, ніж в середньому по Полтавській губернії (зростання на 36,5% за 1897-1914, або +1.85% на рік). Густота населення у 1912 р. становила 65, 4 на км² та 66, 6 у 1914 р., якщо взяти величину приросту +0,9% на рік [29]. Характерно, що у 1867 – 1885 рр. рівень смертності становив 40,9 %, а у 1901 – 1910 – 29,3 %, тобто відбулось суттєве її зниження. Навіть оцінюючи показники приросту 1911 – 1913рр. лише в Харківській губернії на 1000 населення можна надати такі цифри : народжених - 43,9, померлих – 23,1, приросту – 20,8 [30, с. 228]. Схожі процеси відбувалися і в межах всієї України. Про це свідчать дані наведеного графіку.

Аналіз джерел переконує, що в досліджуваний період на характер демографічного стану населення впливали віросповідання, національність та письменність. Зокрема, майже усе сільське населення, наприклад Харківської губернії, сповідувало православ'я. Перепис 1897 р. нарахував 2109,2 тис. православних, або 99,3 % від загальної кількості сільського населення губернії. Цей же перепис містив дані про розподіл населення щодо рідної мови. Сільська місцевість України була переважно україномовною. Лише на Харківщині серед україномовних людей перепис нарахував 1810,6 тис., або 85,2 %. Друге місце посіла російська – 295,4 тис., або 13,9 %. На інші мови припадало менше 1 % від загальної кількості сільського населення. Письменних в селах тієї ж Харківської губернії наприкінці ХІХ ст. нараховувалось 271,7 тис., або 11,7 %. Серед селян, що мешкали в сільській місцевості, відсоток письменних був ще меншим: 20,4 % для чоловіків, 2,9 % для жінок, 10,6 % для обох статей. Але за період 1890 – 1914 рр. показники письменності населення суттєво змінилися. Це можна простежити на прикладі окремих губерній. На початок 90-х років ХІХ ст. за даними А.Г.Рашина в Харківській губернії загальний відсоток письменних серед сільського населення складав 6,2 %, Полтавській – 6,0 %, Катеринославській – 12,2 %. А у 1913 р. в Харківській губернії нараховувалось вже 25,1% письменних, Полтавській – 23,7%, Катеринославській – 28,4 % [31, с. 291 - 294].

Отже, покращення життєвого рівня сільського населення активно вплинуло і на демографічні показники. Характерним для цього періоду стало поступове зниження смертності, збільшення народжуваності, підвищення середньої тривалості життя населення. Столипінська аграрна реформа змінила правові і матеріальні засади життя українського селянства, втягуючи його у ринкові відносини і стимулюючи розвиток господарської ініціативи.

Література

1. Історія держави і права України : підручник : у 2-х т. / за ред. В.Я. Тація, А.Й. Рогожина, В.Д. Гончаренка. – Кол. авторів : В.Д. Гончаренко, А.Й. Рогожин, О.Д. Святоцький та ін. – К. : Концерн Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. – Т. 1. – 656 с.; П.А. Столыпін. Програма реформ. Документи и материалы. Т.1 – М., 2003 – с.102–106.
2. Столыпін П.А. Нам нужна великая Россия// Полное собрание речей в Государственной думе и Государственном Совете. 1906-1911.- М., 1911. – С. 6 – 355.
3. Там само. – С. 93 – 94.
4. Історія України / Керівник авт. кол. Ю. Зайцев. – Львів.: Світ, 1996. — 471 с.
5. П.А. Столыпін. Програма реформ. Документи и материалы. Т.1. – М., 2003.
6. Там само. – С. 589 – 624.
7. Там само. – С. 371–379, 386–476.
8. Дубровский С.М. Столыпінская земельная реформа // С.М. Дубровський – М., 1963. – 600 с.
9. Важнейшие законодательные акты (1908 – 1912 гг.) с алфавитным, предметным и хронологическим указателями / Под ред. и с предисловием проф. В. М. Гессена. – СПб., 1913; ДАХО. Харківське губернське присутствіє. Щодо представлення Валківського повітового з'їзду про роз'яснення труднощів втілення закону 14 червня 1910 р. – 1911 р. – Ф.18, оп. 11, спр. 1801, 5 арк.

10. Важнейшие законодательные акты (1908 – 1912 гг.) с алфавитным, предметным и хронологическим указателями / Под ред. и с предисловием проф. В. М. Гессена. – СПб., 1913.
11. Столыпин. Программа реформ. Документы и материалы / в 2-х тт., Т.1 — М.: РОССПЭН, 2003, - С. 627–648.
12. Там само. – С. 649–655.
13. Конквест Роберт. Жнива скорботи. Радянська колективізація і голодомор. - [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://ukrlib.in.ua/zarubijna_literatura/robert_konkvest/jnyva_skorboty827/?page=1
14. Александр Васильевич Кривошеин: Судьба рос. реформатора / К. А. Кривошеин, - М.: Московский рабочий, - 1993. - 261,[2] с.
15. Економічна історія України і світу: Підручник/ За ред. Б. Д. Лановика / – К.: Вікар, 1999. – 737 с. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.vuzlib.net/lanovik/_index.htm
16. ДАЛО (Державний Архів Луганської області). Славяносербская земская управа. План части дачи села Городище для 49 домохазяев, 1910 г. – Ф. 61, оп.1, спр. 81, 1 арк.; План части дачи села Желтого. Ф. 61, оп.1, спр. 53, 1 арк.; План части дачи села Вергунки. Ф. 61, оп.1, спр. 46, 38, 1 арк.
17. ЦДІАК. Канцелярия Киевского, Подольского и Волынского губернатора. - Ф. 442, оп. 707, д. 371, арк 48.
18. Описание Волчанского уезда Харьковской губернии в сельскохозяйственно-статистическом отношении / И. Клиngen. – Харьков, 1882.
19. Майстренко В.С. Столипінська аграрна реформа в Харківській губернії: Дис... канд. істор. наук: 07.00.01. – Х., 1997. – 195 с.
20. Дубровский С.М. Столыпинская земельная реформа // С.М.Дубровский – М., 1963. – 600 с.
21. Приймак О. М. Створення хутірських та відрубних господарств на Півдні України під час Столипінської аграрної реформи. // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна ХХ століття. – Вип. V. – Запоріжжя: «Тандем – У», 2000. - С. 178-191.
22. Каюн В. Становлення агрономічної служби на Полтавщині в роки столипінських реформ / Вікторія Каюн // Київська старовина. – № 2, 2007; Сельское хозяйство Украины. Издательский отдел Н.К.З. – Харьков, 1923. – 232 с.
23. ДАЛО. Труды первого кооперативного съезда Старобельского уезда Харьковской губернии, 1913 г. Ф. 100, оп.1, спр. 2, 58 арк.; Копорский А.А. Мясные ресурсы Украины, Дона и Северного Кавказа// А.А. Копорский – К., - 1919 - 187 с.
24. Бюджеты крестьян Старобельского уезда Харьковской губернии. – Харьков: Издательство Харьковской губернской земской управы, 1915. – 130 с.
25. ДАЛО. Луганская городская управа. 1913 – 1918 рр. Ведомость о существующих справочных ценах на продовольствие. - Ф. 60, оп. 1, спр. 27, 57 арк.; Журнал входящих бумаг - спр. 10, 24 арк., спр. 12, 9 арк;
26. ДАХО. Харківське товариство сільського господарства і сільськогосподарської промисловості. 1887 – 1920 рр. Звернення Харківського товариства про підвищення мита на машини – 1910 р. – Ф.237., оп 1., спр. 3, 389 арк.; ДАЛО. Ф.100, оп.1, спр.2, 58 арк.
27. ДАЛО. Почтово-телеграфная государственная сберегательная касса Славяносербского уезда. 1916-1918 гг. Книга для записи первоначальных взносов. - Ф. 37, оп. 2, спр. 13, 101 арк.
28. Столыпинская реформа и землеустроитель А.А. Кофод. Документы. Переписка. Мемуары. // Составитель А.В. Гутерц. – М.: «Русский путь», 2003. – 744 с.
29. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 года. (Губернские итоги). Т.Т. 1- 89. - СПб.: - Т. 33, - 1904.

30. Рашин А.Г. Население России за 100 лет. Статистические очерки // под ред. С. Г. Струмилина. – М.: Государственное статистическое издательство – 1956. - 352 с.
31. Там само.

Короткова Е.А. Правовые и материальные основы социальных изменений в украинском селе в условиях аграрной реформы 1906 - 1917 гг

Проанализированы изменения правового статуса украинского крестьянства, процессы материальной дифференциации, развитие благосостояния и демографические изменения в украинском селе в условиях столыпинской аграрной реформы.

Ключевые слова: социальные изменения, правовой статус, материальная дифференциация, благосостояние, демографические процессы, аграрная реформа.

Korotkova E.A. Legal and material foundations of social change in the Ukrainian village in agrarian reform 1906 - 1917.

Analysis of the legal position of the Ukrainian peasantry, the processes of material differentiation, development and welfare of demographic changes in the Ukrainian village in the Stolypin agrarian reform.

Key words: social change, legal status, material differentiation, welfare, demographic, agrarian reform.

Рецензент: Михайлюк В.П., док. істор. наук, професор.

Стаття подана
16.03.2012